

ערביי ארץ-ישראל – עבר שימושי לציבור ללא היסטוריה

אליהו גרין

החדשה, בניגוד לתפיסה הקודמת של "ערבים פלשתינים", או תפיסות חלופיות אחרות, כמו "ערביי פלשתינה המוסלמים", וכדומה. העובדה שזהות "פלשתינית" נפרדת היא נשק שימושי בלחמה הפסיכולוגית נגד ישראל אינה עולה כלל על דעתם.

הסוציולוגיה שבספר, תיאור החברה הערבית בארץ-ישראל מאז שנות השלושים של המאה התשע-עשרה והשינויים שחלו בה, היא אולי החלק המועיל היחיד בו, אם כי דומה שרוב החומר הסוציולוגי פורסם כבר במקומות אחרים.

מכל מקום, המצג ההיסטורי שגוי במקרים רבים, או שהוא מטעה, שטחי ופשטני, כגון רעיונות האיוולת שהבריטים התנגדו למאבק של הערבים נגד הציונות (או היו ניטרליים), שהבריטים התייחסו בעוינות למופתי של ירושלים, חגי אמין אל-חוסייני, או שהבריטים ויתרו על המנדט מחשש להתחדשותו של המרד הערבי.

בהמשך אסקור אפוא חלק מהתפיסות ההיסטוריות המוטעות שבספר, ואנסה להפיץ אור מסוים על הבעיה המושגית של "עם פלשתיני", שהמחברים לא טרחו לעסוק בה. ובכל זאת, הספר אינו תעמולה פרו-ערבית טהורה. בנקודות מסוימות דוחים המחברים את הטענות המקובלות של הערבים. הם מוכיחים, למשל, אם כי באי-רצון, כך נדמה, שהערבים הם שפתחו במלחמה ב-1947, ושהיא החלה בהתקפות על אזרחים ועל שכונות יהודיות, אבל בה בעת הם משתדלים להציג שוויון מוסרי מסוים בין הכוחות היהודים והערבים בתקופה ההיא.

הספר מתחיל בסיפור המרד הערבי בשנת 1834. כל ההיסטוריה של הארץ לפני מועד זה אינה נזכרת כלל, ובייחוד לא ההיסטוריה היהודית של הארץ, והמרירות החוזרות ונשנות של היהודים בשלטון הרומי. הלוח הכרונולוגי בגב הספר מספק מעט מידע נוסף, אבל הוא מתחיל רק בשנת 635, המוצגת בצורה הבאה: "635-637 – השבטים הערביים כובשים את ירושלים מידי הביזנטים".

מזר לראות שרבים מבין אלה השוקדים על ניפוצם של מיתוסים ישנים ועל ביזויים מפברקים בעצמם מיתוסים חדשים ומטפחים אותם. בהתייחסו למסורת הלאומית של ישראל, כתב ברוך קימרלינג את הדברים הבאים, לפני זמן לא רב: "כל חברה זקוקה לעבר כלשהו. עבר זה מפורש, ולעתים מונצח בחלקו, בהתאם לצרכים האקטואליים של החברה ושל בניית זהותה הקולקטיבית".¹

בספרם על מה שמכונה "העם הפלשתיני"² משתדלים קימרלינג ושותפו לכתובה, יואל מגדל, לספק ל"פלשתינים" עבר הולם ושימושי. ובקנה אחד עם דבריו של קימרלינג עצמו, הם מטפחים את המיתוס החדש יחסית של "עם פלשתיני", שמעולם לא היה קיים בהיסטוריה.

ספרם של קימרלינג ומגדל עוסק בהיבטים החברתיים וההיסטוריים של אלה המכונים "פלשתינים", ומתעלם כמעט לחלוטין מהבעיה המושגית של "עם פלשתיני". ההיסטוריה המוצגת בספר היא היסטוריה שטחית למדי, ותכופות שגויה, בעוד שבשאלות כמו מתי הופיע בכלל הרעיון של "עם פלשתיני", מי הגה אותו ומי טיפח אותו, ומדוע וכיצד התפתח, אין הוא עוסק. זוהי תופעה מוזרה, מפני שכותרת המשנה של הספר, **עם בהיווצרותו**, מניעה את הקורא לחשוב שהשאלות הללו יקבלו תשובה בספר. אחרי ככלות הכל, התהוותו של עם קשורה, בין היתר, בשאלה מתי (ואם!) נעשה מודע לעצמו כעם בצורה כזאת או אחרת, עם נבדל, שונה מאחרים, ומתי (ואם) החלו אחרים לראות בו עם נבדל ונפרד, מי נכלל בקיבוציות ה"פלשתינית", לדעתם, ומי אינו נכלל בה. המחברים אינו מוכיחים ש"העם הפלשתיני" קיים, אלא מניחים את קיומו, מפני שהם משתמשים במונח זה בעקביות. בה בעת הם מתעלמים מן ההשלכות הפוליטיות של הרעיון החדש, או התווית

¹ **קתדרה**, מס' 80, 1996.

² ברוך קימרלינג ויואל שמואל מגדל, **הפלשתינים: עם בהיווצרותו** (ירושלים: כתר, 1999).

אליהו גרין הוא סופר ירושלמי וחוקר תולדות ארץ-ישראל, המזרח התיכון והיהודים. פרסם בכתבי-עת שונים, ובהם **נתיב** ו-Midsream (נייר-ורק).

למעשה, פלישת הערבים לארץ החלה בשנת 634, ולא נשלמה אלא בשנת 640, עם נפילתה של קיסריה (כביש ירושלים מתוארך בדרך כלל לשנת 638). במילים אחרות, נדרשו לערבים שש שנים כדי לכבוש את הארץ. נקל לשער איזה הרס התחולל כאן בשש שנות לחימה. לדברי משה גיל, סביר להניח שמספר הנוצרים בארץ לפני הכיבוש הצלבני (1099) עלה על מספר הערבים המוסלמים. מכל מקום, בירושלים היה רוב נוצרי במשך כל התקופה הראשונה של הכיבוש המוסלמי (638 עד 1099), על אף בניינים מרשימים אחדים שבנו בה שליטים מוסלמים. משום כך, רק אחרי תקופת הצלבנים התהווה בארץ רוב מוסלמי מובהק. הצלבנים טבחו את רוב תושבי הארץ היהודים.

אם המחברים התכוונו להציג את המרד של 1834 כהוכחה לתחילת היווצרותו של עם חדש, "פלשתיני", או לרמז על כך, נותרו עדיין מספר בעיות שיש לפתור. המורדים לא ראו את עצמם כ"פלשתינים", ויש להניח שאפילו לא ידעו שחלק בלתי-נפרד זה של "בילאד א-שאם" (המתורגם בדרך כלל כ"סוריה", או "סוריה הגדולה", הכוללת, פחות או יותר, את סוריה, לבנון, ישראל וירדן של ימינו), קרוי "פלשתינה". בתקופת האימפריה העות'מנית לא היה כמעט כל קשר בין החלוקה המנהלית (לויאליות ולסנג'יקים) לבין הגבולות של ימינו. בתקופה ההיא היו הפלשתינים קיימים רק באוצר המילים של המערב וביזכרון ההיסטורי של המערב. המרד פרץ נגד שלטונו של מוחמד עלי ממצרים (שהוא עצמו היה יליד הבלקן), שכבש את בילאד א-שאם מידי שליטיה העות'מנים ב-1831. המניע למרד היה התנגדות למדיניותו של מוחמד עלי שרצה לייסד את בני האיכרים לצבאו, בעוד שעד אז היה מקובל שחיללים הם רודפי ביהוה, שכירי חרב, עבדים או חברי כתות צבאיות. גיוס חובה של נתינים מן השורה היה בגדר חידוש.

המרד פרץ בין הערבים המוסלמים ששכנו בגב ההר ביהודה ובשומרון, ולא בכל הארץ. המורדים תקפו ובזזו גם את היהודים בירושלים ובמקומות אחרים, ואחר כך גם את הנוצרים (לזכותם של המחברים שהם מודים בכך). התקוממויות דומות, בשל אותם המניעים, פרצו באותו הזמן גם בשטחים אחרים בבילאד א-שאם, שהיו אז תחת שלטונו של מוחמד עלי. לעומת זאת, קהילות אתניות-דתיות אחדות בלבנון (מרונים, שיעים, יוונים-אורתודוקסים ודרוזים) עשו יד אחת, והתקוממו על יסוד מצע משותף שהוכן בכתב (אנטליאס, 1840). חלק מתושבי הגליל הצטרפו למורדים בלבנון (למען האמת, ההרמוניה הזאת בין הקהילות השונות בלבנון לא החזיקה מעמד זמן רב).

אבל מה הפך את ההתקוממות בגב ההר ביהודה ובשומרון להתקוממות "פלשתינית" או "לאומית"? ההתקוממות לא הקיפה את כל המדינה שהמערב והערבים קוראים לה עכשיו "פלשתינה". היא לא הקיפה את כל האוכלוסייה באזור שבו התרחשה, מפני שהיתה כרוכה בהתקפות על היהודים ועל הנוצרים. המניע לא היה לאומי כלל, אלא חברתי (ביטול מדיניות גיוס החובה החדשה). ומהלכה של ההתקוממות הפגין את התחושה המסורתית של עליונות מוסלמית, ואת הדחף הנצחי של המוסלמים לבזוז את הדיימים (בני החסות), הלא מוסלמים. וגם לא כל כך ברור מה השתנה מאז ועד

היום, כשאנו רואים איך המוסלמים בנצרת מסתערים על שכניהם הנוצרים בחג הפסחא, שהם ערבים כמוהם, כביכול.

רק 40 שנה לפני כן פרץ בפנסילוניה שבארצות-הברית "מרד הוויסקיי" (1794), מפני שהאיכרים לא רצו לשלם מס פדרלי על ייצור ויסקי. גם הם דוכאו בכוח מזוין של המדינה. האם המרד הזה היה תחילתה של "לאומיות פנסילונית"?

המחברים מראים לנו, כי אחרי שכבשה את הארץ בחזרה מידי מוחמד עלי, הצליחה האימפריה העות'מנית לשלב את הנכבדים הערבים במנגנון השלטון. אבל הם אינם מראים לנו עד כמה העמיק השילוב. ייתכן שהצטנעותם בעניין זה נועדה לא לקלקל יותר מדי את תמונת "העם הפלשתיני" בהתוויתו. קימרינג ומגדל כותבים שהערבים קיבלו משרות רשמיות באזוריהם. הם מספרים, למשל, שנכבדי ירושלים קיבלו משרות בסנג'יק (מחוז) ירושלים, ואחר כך הם כותבים על מוסה כאזם חוסייני (סבו של פייצל חוסייני) כמי ש"טיפח את הקריירה שלו בבירוקרטיה העות'מנית". זוהי אמירה כללית, ולא מוגדרת כל צורכה. אפשר גם להסיק ממנה שהוא היה פקיד בדרג ביניים שעבד בירושלים. המחברים אינם מספרים לנו שחוסייני למד בבית-הספר העות'מני למנהל וכיהן כמושל אזורים שונים באימפריה, וביניהם באנטוליה, רחוק מאוד מביתו בירושלים.

נכבד ערבי נוסף מירושלים (שאינו מוזכר בספר), שכיחן במשרה בכירה ביותר באימפריה העות'מנית היה בן משפחת אל-ח'אלדי הירושלמית, ששירת כקונסול תורכיה בווינה. האימפריה האוסטרו-הונגרית, שבירתה היתה וינה, גבלה באימפריה העות'מנית וחמדה את שטחיה באירופה. היחסים בין שתי האימפריות היו תקינים אך מתוחים, פרי עוינות ארוכת-ימים. יוסוף דיא אל-ח'אלדי היה חייב להיות אדם מהימן ביותר ובעל מעמד נכבד ביותר בקונסטנטינופול (קושטא) כדי לזכות לא רק במשרה רגישה זו, אלא גם במשרה היוקרתית של יו"ר הפרלמנט העות'מני.

במילים אחרות, החוסיינים והח'אלדים היו בני המעמד השליט באימפריה. איך זה מסתדר עם השתייכות ל"עם הפלשתיני" הוולך ונברא?

יתר על כן, האימפריה העות'מנית נודעה במשטר הדיכוי ששרר בה בייחוד כלפי העמים הנוצרים בשטחה, אם כי בסוף המאה התשע-עשרה נעשתה התקדמות רבה בכיוון של השוואת הזכויות המשפטיות של הלא-מוסלמים למוסלמים. אולם החוקים החדשים לא תמיד בוצעו בפועל, ומוסלמים רבים הסתייגו משוויון הזכויות שהוענק לדיימים. אל-ח'אלדי וחוסייני היו אפוא פקידי ממשל במשטר דיכוי, שבו נהנו המוסלמים ממעמד – משפטי או מעשי – מכובד הרבה יותר מהלא-מוסלמים, כמו מעמדם של הלבנים בארצות-הברית לפני שנות השישים של המאה הנוכחית (אם כי אחרי ביטול העבדות ב-1865 השחורים בארצות-הברית לא סבלו ממעשי טבח כמו הארמנים או הבולגרים). בזכות מעמד זה היה מצבו של מוסלמי עני טוב הרבה יותר, במובנים רבים, אפילו מדיימי עשיר. מעמד זה אפשר לנכבדים המוסלמים לבזוז ולגזול את קהילות הדיימים באין מפריע. לפני שנת 1800 נהגו נכבדי המוסלמים בירושלים לסחוט את היישוב היהודי בעיר בקביעות באמצעות כל מיני מסים יוצא-דופן,

"עכשיו, לאחר האירועים שבהתרחשו לאחרונה בדמשק, עלינו לבצע שינוי יסודי של תכניתנו פה. סוריה הדרומית איננה קיימת עוד. עלינו להגן על פילסטין".

למעשה, משהו כבר הציע לכוון אוטונומיה ערבית בארץ, בחסות הבריטים, עוד בינואר 1919, לפני שהדחתו של פייצל הפכה את ההצעה לדבר שנראה נחוץ בעיני רוב הנכבדים.

אולם ההכרה בצורך להתמקד בארץ-ישראל לא הניעה את הערבים המקומיים לראות את עצמם כ"עם פלשתיני". קימרינג ומגדל מראים כי אחת הסיסמאות המרכזיות שלהם בשנות השלושים היתה "פלשתינה לערבים", שהודפסה על בולים מאוירים שנמכרו למטרות תעמולה וגיוס כספים. ההתבטאויות של אמין אל-חוסייני, שנתמנה על-ידי הבריטים למופתי של ירושלים אחרי שהסית לפגרום רצחני ביהודים באפריל 1920, התאפיינו בחשיבה פן-ערבית ופן-איסלאמית, וכמוהו גם מנהיגים אחרים. יתר על כן, האמונה שארץ-ישראל היא חלק מסוריה הושמעה בפומבי גם ב-1946, מפי דוברים שייצגו את ערביי פלשתינה לפני ועדת החקירה האנגלו-אמריקנית על ארץ-ישראל. נציגים אלה אמרו לוועדה כי "פלשתינה" לא היתה קיימת כלל בהיסטוריה, וכי השטח הוא פשוט חלק מ"סוריה". לעדות זו אין זכר בספר. גם עדותו של זוהיר מוחסן אינה נזכרת בו. מוחסן הדגיש את הצורך בזהות "פלשתינית" רק ב-1977, בריאיון לשבועון האמריקני Seven Days (שפורסם גם בשבועון ההולנדי Trouw).

מוחסן עמד בראש אחד הארגונים המרכיבים את אש"ף, ויש להניח שידע מה הן כוונותיו של אש"ף. אם היה מוסד או גוף שיכול היה לחשוב על "עם פלשתיני" נפרד ונבדל, הדעת נותנת שזה היה צריך להיות אש"ף. אבל האמנה הפלשתינית היא מסמך פן-ערבי מובהק, והיא מבהירה כי "העם הפלשתיני" הוא רק מגזר של "האומה הערבית" המוגדר גיאוגרפית, ושרק ערבים יכולים להיות "פלשתינים". בסעיף 1 של האמנה נאמר כי:

פילסטין היא מולדת העם הערבי הפלסטיני והיא חלק בלתי נפרד מהמולדת הערבית הגדולה, והעם הפלסטיני הוא חלק מהאומה הערבית.

במסמכים של אש"ף מתקופות מאוחרות יותר, כמו למשל "הכרזת העצמאות" מ-1988, נאמרים דברים זהים, בניסוחים שונים, ומנהיגי אש"ף חזרו על כך פעמים רבות. כל מי שפקפק שה"פלשתינים" הם לאומנים ערבים היה חייב לחזור אל קרקע המציאות נוכח התפרצות ההתלהבות הפן-ערבית בקרב הערבים משני צדי הקו הירוק לאחר שצדאם חוסיין כבש את כוּיית. ח"כ דראושה תיאר את הכיבוש כ"צעד חיובי לקראת איחוד העולם הערבי". נאדר אל-תמימי, המוצג כמופתי של אש"ף, אמר: "אסור שלאומה זו [הערבים] יהיו גבולות בין ארצותיה. היא חייבת להיות מדינה אחת עם שליט אחד". אחר כך התקיימו בשטחי הרשות הפלשתינית הפגנות המוניות חוזרות ונשנות של סולידריות פן-ערבית, כאשר ארצות-הברית איימה על עירק או הפציצה אותה. לפיכך, לא היה בהיסטוריה שום "עם פלשתיני",

היטלים, קנסות ושוחד. וכל אלה נוסף על המסים הרגילים – ג'זיה וח'ארג', שהוטלו על לא-מוסלמים בכל ארצות האיסלאם. תמונה זו עולה מתוך מחקרו של יעקב ברנאי בפנקסי החשבונות של הקהילה היהודית בירושלים מן המחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה. סחטנות חוץ-משפטית זו (כלומר, מעבר למה שנקבע במשפט האיסלאמי) הסתיימה כנראה בסוף המאה התשע-עשרה, אבל צאצאיהן של משפחות הנכבדים הירושלמיות ההן פעילים עד היום בהנהגת אש"ף והרשות הפלשתינית.

גם האיכרים המוסלמים נוצלו, כמובן, אבל כך נוצלו אז גם האיכרים הרוסים. האם עובדה זו הפכה את האיכרים הרוסים לאומה נפרדת מבעלי הקרקעות הרוסים? או את רוסיה למדינה שמדכאת פחות את המיעוטים, כמו היהודים? ומי ניצל את הפלאחיים הערבים המוסלמים אם לא נכבדיהם?

ובאשר ללאומיות ערבית נפרדת (ועל אחת כמה וכמה באשר ללאומיות "פלשתינית"), המלומדים זיין וזיין, שהוא ערבי, וזיא גוקאלפ, שהוא תורכי, מסכימים כי האימפריה העות'מנית היתה "עסק משותף" של תורכים וערבים. זיין כתב כי

"הערבים, כמוסלמים, היו גאים בעצמתה של תורכיה וביוקרתה. האימפריה העות'מנית היתה האימפריה שלהם כשם שהיתה אימפריה של התורכים... הערבים לא ראו בשלטון התורכי שלטון זר..."

גוקאלפ כותב כי "ניתן אפילו לכנות את המדינה העות'מנית כמדינה תורכית-ערבית". אין תמה אפוא שנכבדי ירושלים כיהנו במשרות בכירות בממשל האימפריה. דא עקא, שהצגת "פלשתינים" מסוימים כאימפריאליסטים אינה מסתדרת כל כך יפה עם העבר השימושי שהמחברים שלנו משתדלים להעניק ל"עם הפלשתיני".

קימרינג ומגדל אכן מראים כי למרות שהיתה אנטי-ציונות ערבית מסוימת לפני מלחמת-העולם הראשונה, לא היתה כמעט תחושה ש"פלשתינה" היא מדינה נפרדת, או שיש "עם פלשתיני", וגם המעטים שחשו כך היו בעיקר נוצרים, ולכן לא היו מייצגים כלל.

זאת ועוד, המחברים מראים כי אחרי המלחמה והתמוטטותה של האימפריה העות'מנית, ערבים פלשתינים פעילים ובעלי מודעות פוליטית היו חלק מהתנועה הלאומית הערבית הכללית. במיוחד ראוי לציין שרבים תמכו בפייצל, מלך סוריה בחסות הבריטים, וציפו שארץ-ישראל תהיה חלק מהממלכה הסורית. אחד מאלה היה מוחמד אמין אל-חוסייני, לימים המופתי של ירושלים, בחסדי מינוי בריטי.

אחרי שהצרפתים פירקו את ממלכתו של פייצל (ביולי 1920) ראו מנהיגי הערבים בארץ צורך ראוי להתמקד בישות ה"פלשתינית" שזה עתה הוקמה (היא כוננה מבחינה משפטית בוועידת סן רמו, באפריל 1920), משום שלא היתה עוד שום סוריה גדולה שאפשר להיות חלק ממנה. בקונגרס הערבי השלישי שהתקיים בחיפה בדצמבר 1920, חמישה הודשים אחרי הדחתו של פייצל, הציג מוסה כאום חוסייני נימוק מעשי להתמקדות בארץ-ישראל (לא עוד "סוריה הגדולה" אלא "פילסטין", כדבריו):

וה"הוהות", או המודעות, הפלשתינית בקרב ערביי ארץ-ישראל כיום אינה אלא שלוחה של זהותם הערבית. אבל הרעיון של "עם פלשתיני" נפרד מקנה יתרונות מסוימים בפוליטיקה הבינלאומית, ומספק למערב הנוצרי אמתלה נאה להמשך שנאת היהודים גם אחרי השואה.

בשלב זה הבה נחזור לספר שבו עסקינן. כמו בכתבים רבים, לא רק כוברים מפורשים מפחיתים את ערך הכתוב, אלא גם הדברים שהושמטו ממנו.

הבה נבחן השמטה של עובדה פשוטה: שיתוף-הפעולה בין הנאצים לערבים בשואה, ובייחוד מצדו של אמין אל-חסייני, המופתי של ירושלים ומנהיגם הבכיר של ערביי ארץ-ישראל לפני מלחמת-העולם השנייה ואחריה. בעניין זה, המהדורה העברית של הספר מהווה שיפור בהשוואה למהדורה שקדמה לה באנגלית (מ-1993). במהדורה האנגלית הוזכר שיתוף-הפעולה בין המופתי לנאצים, אך לא התפקיד שמילא בשואה, וגם נושא זה זכה לפסקה קצרה אחת בלבד (בתוספת הערה חמקנית וארוכה). במהדורה העברית מופיעה כבר הודאה קלה בתפקיד שמילא המופתי בשואה, אבל רק בבוסניה.

מזעור קיצוני זה של תפקידו של המופתי במשולח היהודים לתאי הגזים, ושל פעילותו בדרך כלל לרצח המוני של יהודים, עלול להיות פשוט תוצאה של בורות ושל חוסר ידיעה, אבל הוא עלול גם לצמוח מתוך המגמתיות של הספר, ומן התפקיד שהוא מבקש למלא כפרקליט טיעוני הערבים נגד ישראל. אם המחברים עצמם אומרים שסוגיה זו תופסת מקום מרכזי בחשיבותו בטיעוני הציונים והיהודים נגד הערבים, האם ייתכן שהמזעור נעשה באקראי, ולא במזיד? נראה שזו היתה הסיבה שעזמי בשארה טען לפחות חמש פעמים, במאמר שפרסם לאחרונה **בזמנים**, כי לערבים לא היה כל חלק בשואה. אבל הוא ערבי המסנגר על ערבים; אפשר היה לקוות שיהודים, מחברי הספר הזה, יהיו אובייקטיביים יותר ממנו. האם התעלמו מתפקידו של המופתי בשואה מפני שזה משהו שלא רצו לדעת עליו? והרי נושא זה נדון באריכות במחקרים מתועדים היטב מאת לוקאש הירשוביץ, דניאל קרפי, אליאס קופר, יוסף שכטמן, גיני לבל וברנרד לואיס, ואחרים. רבים מהמחקרים האלה הופיעו בעברית, כך שהעיון בהם לא היה צריך להיות קשה במיוחד.

על מנת להעמיד את העובדות על מכוון צריך לחזור ולהדגיש שהמופתי בילה את רוב שנות המלחמה באירופה הנאצית-פשיסטית. הוא לא היה לבדו, אלא היה מוקף בפמליה גדולה של ערבים פלשתינים, והיה קשור בברלין ללאומנים פך-ערבים ממדינות אחרות. הגרמנים מימנו אותו בנדיבות, והוא פעל במרץ כדי לגייס ערבים ומוסלמים אירופים וסובייטים למען הנאצים (חלקם שירתו גם באיינזגרופן – "יחידות המוות" של ה-SS), וכדי לטפח שנאת יהודים, ולא רק בקרב מוסלמים. הוא נהג לשדר תעמולה נאצית לארצות ערב, כמו למשל: "הרגו את היהודים בכל מקום שבו תמצאו אותם". ומשמעותי ביותר שהוא ניצל את השפעתו בברלין ובבירות אחרות של מדינות הציר כדי לשכנע אותן לא להרשות ליהודים לצאת מתחומיהן, גם במקרים שמדינות גרורות של "הציר" שקלו לעשות זאת לקראת סוף המלחמה. הוא תבע לשלוח ילדים יהודים לפולין, שם – כך אמר – יהיו "בפיקוח פעיל". חסייני ידע היטב מה קורה לילדים יהודים בפולין.

הוא ידע על מחנות ההשמדה בגלל הקשרים ההדוקים בינו לבין הימלר וה-SS באמצעות חלק מאנשי פמלייתו שביקרו במחנות אלה, גם אם לא ביקר בהם בעצמו. "המופתי תרם את תרומתו האישית הלא בלתי מבוטלת להשמדת יהודי אירופה", כתב ברנרד לואיס.³ המופתי הסית גם לרצח יהודים בארצות ערב, ובייחוד בבגדד, שם נרצחו 600 יהודים בפוגרום שנקרא "פרהוד" (1941), שפרץ במידה רבה בגלל הדרשות של המופתי בבגדד.

אבל התכניות שלו לגבי היהודים בארצות ערב, שלא התגשמו, למרבה המזל, היו מרושעות הרבה יותר. המופתי וכמה מעמיתיו, מנהיגים ערביים, ביקשו מהגרמנים, בשמה של האומה הערבית, להכיר בזכותם של הערבים "לפתור את שאלת היסודות היהודיים בפלשתינה ובמדינות ערב האחרות... באותה הצורה שבה פותרים את שאלת היהודים במדינות הציר" (המסמך הזה נוסח בצורות שונות, והוא מצוטט ונדון בהרחבה על-ידי ברנרד לואיס, מגיד חיידורי, הירשוביץ ואחרים). המופתי יצא שבע-רצון מפגישתו עם היטלר, מפני שזה הבטיח לו להשמיד את היהודים "בתחום ההשפעה של הערבים".⁴ עובדות אלה מעידות על השתתפותו של המופתי בשואה ועל כוונתו להרחיב אותה, אבל אין להן זכר בספרם של קימרלינג ומגדל. השמטה זו מהווה ניסיון לטהר את המופתי, או התעלמות מכוונת.

ובעוד המחברים חוטאים בהשמטות בכל הנוגע לתפקיד שמילא המופתי בשואה, הם חוזרים וטוענים כי הבריטים תמכו בציונות והתנגדו למופתי ולאנטי-ציונות שלו. וגם כאן הם טועים. אמנם נכון שאין להניח כי הציונים היו יכולים להקים את הבית הלאומי היהודי ללא המסגרת הפוליטית שנקבעה בכתב המנדט, שהיה התחייבות בינלאומית ושבריטניה קיבלה על עצמה לקיימה ולקדם את הקמת הבית הלאומי. אולם אנשי ממשל בריטיים בכירים עמלו במשך השנים קשות, ובעקביות, כדי לחתור תחת הבית הלאומי, להגביל את התפתחותו ולעכב אותה, ולעודד – בגלוי ובחשאי – את התנגדותם של הערבים לבית הלאומי היהודי, ובכלל זה שנאת יהודים והתקפות על יהודים. עוד לפני שהבית הלאומי היהודי וכתב המנדט אושרו רשמית, עודד קצין בריטי, קולונל ווטרס-טיילור, את המופתי, אמין חסייני, להסית לפוגרום ביהודים, כדי להמחיש לממשל הבריטי את התנגדותם של הערבים לתכנית הציונית. קצין המודיעין הבריטי, קולונל מיינרצהגן, דיווח על כך. זמן קצר לאחר מכן פרצו בירושלים מאורעות נבי מוסה (1920), והותירו אחריהן חמישה הרוגים יהודים בעיר העתיקה. ז'בוטינסקי, שניסה להגן על היהודים, נדון בבית-משפט בריטי ל-15 שנות מאסר. אמין חסייני, המסית הראשי לפוגרום, נמלט איכשהו לעבר-הירדן, שגם היא היתה בשלטון בריטי, ונדון בהיעדרו לעשר שנות מאסר בלבד. בשנה שלאחר מכן זכה לחנינה מהנציב העליון הבריטי, ונתמנה על-ידו למופתי, למרות בקיאותו הדלה במשפט האיסלאם, בהשוואה למועמדים אחרים, למרות שקיבל קולות מעטים יותר מהמועמדים האחרים מהגוף הבוחר של אנשי הדת המוסלמים, ולמרות התפקיד שמילא בהסתה למהומות שנה קודם לכן.

מקרה נוסף שבו עודדו אנשי הממשל הבריטי עמדות ערביות קיצוניות עולה מתוך תזכיר שהגיש מוסא כאזם

³ B. Lewis, *Semites and Anti-Semites* (New York, 1986), p. 155.

⁴ לתעתיק השיחה שלו עם היטלר, ראה: W.Z. Laqueur (ed.), *The Israeli-Arab Reader* (New York: Bantam, 1969), p. 83.

חוסייני, שעמד ב-1921 בראש הוועד הפועל הערבי, לווניסטון צ'רצ'יל, שהיה אז שר-המושבות בבריטניה. בתזכיר נטען תחילה כי "העובדה שיהודי הוא יהודי מעולם לא יצרה אצל הערבי דעה קדומה נגדו", ואחר כך מועלים בתזכיר טיעוני שנאת יהודים יסודיים, מן הסוג שהיה מקובל בימים ההם, בהשראת הפרטיכלים של זקני ציון (המכונים בתזכיר בשם אחר: הסכנה היהודית) וההיסטריה האנטי-בולשוויקית:

"היהודים היו בין הדוגלים הפעילים ביותר בהרס בארצות רבות... התפוררותה של רוסיה נגרמה, כולה או בחלקה, על-ידי היהודים, ואפשר להניח לפתחם גם חלק ניכר מתבוסתן של גרמניה ושל אוסטריה... ספר הנקרא הסכנה היהודית... הוא קריאת חובה לכל אדם... המניעים הזדוניים של היהודים..."

ברנד לואיס מצביע על כך שהנימה הכללית של הקטע הזה שאובה ממקורות מערביים.⁵ קודם כל יש בו פנייה אל הרעיונות הליברליים של שוויון והגינות הרווחים במערב. אחר כך מובאים נושאים הלקוחים מהפרטיכלים ומהספרות עצמה סביבם אחרי מלחמת-העולם הראשונה, ובייחוד הפחדים מפני מהפכה בולשוויקית, והסיסמה הנאצית הקדמאית שהיהודים תקעו "סכין גב" של גרמניה. נוכח העזרה שהושיטו קצינים בריטיים מסוימים להקמת אגודות מוסלמיות-נוצריות בכל הארץ (שהיו סגורות, כמובן, לפני יהודים), ונוכח העידוד מצד פקידים בכירים כמו רונלד סטורס שהאגודות הללו יפניו נגד הציונות, האם אין מקום להניח שידיים בריטיות סייעו לכתבת המזכיר הזה, בייחוד אם נזכור שהפרטיכלים היו נפוצים אז מאוד בקרב הקצינים הבריטיים?

גם משקיפים לא יהודים הבחינו בשיתוף-הפעולה בין הבריטים לפרועים הערבים במאורעות תרפ"ט. העיתונאים פייר ואן-פאאסן ואלבר לונדרה הבחינו בכך במיוחד בתברון: המשטרה הבריטית לא התערבה כלל כדי להפסיק את הטבח, ואחר כך הוציאה מהעיר את כל היהודים שנשארו בחיים. ואן-פאאסן פרסם ריאיון מפליל, במידה מסוימת, עם הארי לוק, שהיה אז הנציב העליון בפועל. בדומה לכך, גם מאורעות תרצ"ו נראו בימים ההם בעיני משקיף כ"מרד ברשות", כשם ספרו של הוראס סמואל, שנכתב אז.

בימי המאורעות פעל אחד, ג'ורג' אנטוניוס, בדרג הבכיר ביותר של ההנהגה הפוליטית של הכנופיות. הקריירה של אנטוניוס ממחישה את שיתוף-הפעולה הערבי-אנגלי בצירות, יותר מכל מערכת עובדות אחר מימי המנדט. קימרלינג ומגדל מציגים את אנטוניוס, בצורה שגויה, כ"פולשתיני". הוא נולד למעשה בלבנון, ובהיותו ילד עבר למצרים וקיבל שם חינוך בריטי. לאחר מכן סיים את אוניברסיטת קיימברידג' באנגליה. לאחר שחזר למצרים, שירת את הבריטים בימי מלחמת-העולם הראשונה במשרה רגישה: סגן הצנזור לעיתונות באלכסנדריה. במכתבים שכתב בימים ההם הזדהה כבריטי, ולא כערבי.

ב-1921 הוזמן אנטוניוס להצטרף לממשל המנדטורי בארץ-ישראל, ובמסגרת עבודתו זו נשלח כדי לעזור לבריטים במשאומתן עם אבן סעוד ועם ממשלת מצרים. שליחויות דיפלומטיות אלה זיכו אותו בעיטור כבוד בריטי:

⁵ לואיס, שם, עמ' 270-269, הע' 13.

⁶ לפרטים על אנטוניוס, ראה: Elliott A. Green, "The Curious Careers of Two Advocates of Arab Nationalism," *Crossroads* 33 (1992).

CBE – "מפקד במסדר האימפריה הבריטית". בעודו מכהן כפקיד בכיר בממשלת המנדט, קשר אנטוניוס קשרים הדוקים עם אמין חוסייני והתגורר בבית ששכר ממנו, הנקרא כרם אל-מופתי. אשתו הקימה שם את ה"סלון" הידוע, שהיה מוקד החיים החברתיים של הפקידים הבריטיים והנכבדים הערבים בירושלים.

אנטוניוס פרש מממשלת המנדט ב-1930, ונתמנה לנציגו של ה-Institute of Current World Affairs מניו-יורק במזרח התיכון. מכון זה נוסד ונוהל על-ידי צ'רלס קריין, אמריקני עשיר ושונא יהודים קנאי. בעודו עובד בשירותו של קריין, פעל אנטוניוס גם במסגרת "הוועד הפועל הערבי", ויורשו – "הוועד הערבי העליון", שהיה כמובן הגוף הפוליטי שהנהיג את מאורעות תרצ"ו. אף-על-פי-כן, קשריו האישיים של אנטוניוס עם הפקידים הבריטיים של ממשלת המנדט לא נפגעו כהוא זה, והם המשיכו לפקוד את "הסלון" של אשתו. אנטוניוס המשיך לראות את עצמו נאמן לבריטניה, וכך גם ראו אותו ידידיו האנגלים. אחרי מותו, ב-1942, התפרסמו עליו הספדים בשני עיתונים בריטיים יוקרתיים, שבהם הודגש שהוא זכה בעיטור CBE.⁶ כל העובדות על קשריו של אנטוניוס עם הבריטים ידועות היטב, אבל קימרלינג ומגדל מעדיפים לתאר אותו בפשטנות (וחלקית גם בצורה שגויה) כמי שהיה "ההיסטוריון הפלשתיני הידוע ביותר ופעיל בתנועה הלאומית".

הקריירה של אנטוניוס, כשלעצמה, מפריכה את טענתם החוזרת ונשנית של המחברים כאילו תמכו הבריטים בציונות, ואפשר להצביע גם על עובדות דומות נוספות. הבריטים מינו תמיד רק ערבים לתפקיד ראש-העיר ירושלים, למרות שהיהודים היו הרוב בעיר מאז 1870. משמעותי עוד יותר, כמובן, היה "הספר הלבן" של 1939, שהיה למעשה ביטול של הבית הלאומי היהודי. המדיניות החדשה הגבילה קודם כל את העלייה היהודית בצורה חמורה ביותר, ואחר כך הגבילה את זכותם של יהודים לרכוש מקרקעין ברוב חלקי הארץ, וכל זה ערב השואה. העובדה שוועדת המנדטים הקבועה של חבר הלאומים קבעה כי "הספר הלבן" הוא מסמך בלתי-חוקי, לא סייעה הרבה לפליטים היהודים.

אנטוניוס היה מעריצו הגדול של חגי אמין אל-חוסייני, מה שלא מנע ממנו לשמור על קשרים ידידותיים עם פקידים בריטיים בכירים רבים. ובכל זאת, המחברים רוצים שנאמין כי בריטניה התנגדה לחוסייני. אולי הם יכולים לספק לנו סיבה משכנעת מדוע אחרי המלחמה סירבו בריטניה ובעלות-בריתה – צרפת וארצות-הברית, להעמיד את המופתי לדין על פשעי מלחמה בנירנברג, למרות חלקו בשואה וקריאות שנשמעו בשלוש המדינות להעמידו לדין? ממשלת יוגוסלביה הכניסה את המופתי לרשימת פושעי המלחמה של האו"ם, על התפקיד שמילא בארגון דיוויזיית SS מוסלמית בוסנית ומתן השראה להקמתה. אף-על-פי-כן, בריטניה ובעלות-בריתה אִפשרו למופתי לחזור למזרח התיכון, ולחזור וליטול לידיו את המנהיגות של ערביי ארץ-ישראל.

אחת התופעות המיוחדות במדיניותם של הבריטים בתקופת המנדט – שקימרלינג ומגדל צריכים עדיין להסביר לנו – היא העובדה שהם מנעו מהערבים ומהיהודים להגיע להסכמים בינם לבין עצמם. אחד המנהיגים הערבים, רגיב ביי נשיבי, טען ב-1923 כי

הבריטים מנהלים מדיניות שתבטיח כי היהודים והערבים יישארו מסוכסכים ביניהם. הוא התלונן כי "הנציב העליון מודרך על-ידי עצותיו של [ארנסט] ריצ'מונד, שאינו מאפשר שום שיתוף-פעולה עם היהודים".⁷ דומה שהאיחוד האירופי מנהל כיום מדיניות דומה, מפני שהוא מורה לקונסולים שלו בירושלים לקיים מסיבות נפרדות ליהודים ולערבים בימי החג הלאומיים של מדינות אירופה השונות.

אשר לספר שבו אנו עוסקים, לא רק ההשמטות העובדתיות הן בעלות משמעות, אלא גם השאלות שאינן נשאלות. אחרי ככלות הכל, בתקופה שבה הפכו 600 אלף עד 800 אלף ערבים מארץ-ישראל לפליטים (מיד אחרי מלחמת-העולם), הפכו גם 20 מיליון עד 30 מיליון איש לפליטים באירופה ובהודו. זמן קצר אחרי סיום הלחימה במלחמת-העולם השנייה, גורשו יותר משלושה מיליון גרמנים מחבל הסודטים בצ'כוסלובקיה – חבל ארץ שהתגוררו בו מאות שנים. תשעה מיליון עד 12 מיליון גרמנים נוספים גורשו משלזיה, מפומרניה ומפרוסיה המזרחית, ו"טרונספרו" לפולין ולברית-המועצות. מיליוני פולנים "טרונספרו" מאוקראינה המערבית ומביילורוסיה לשטחים המערביים החדשים של פולין, שנלקחו מגרמניה. פינים "טרונספרו" מעשרת האחוזים משטחה של פינלנד שסופחו לברית-המועצות. כל אלה מסתכמים, בהערכה זהירה, ב-15 מיליון נפש בערך.

בהודו ברחו בין שמונה ל-15 מיליון איש מפקיסטן, המדינה החדשה שהומצאה ב-1947, לרפובליקה החדשה של הודו, ולהפך, כשההינדים והסיקים בורחים להודו, והמוסלמים – לפקיסטן (מעריכים שכמיליון איש או יותר נהרגו).

מיליוני הפליטים הללו יושבו תוך זמן לא רב הן באירופה והן בהודו (ובפקיסטן). כיום לא שומעים עליהם כמעט. אנשים רבים, נבונים ובקיאים מכל בחינה אחרת, אינם יודעים כלל על האירועים הללו. למען האמת, יש עדיין בגרמניה קבוצות של מגורשים הדורשים להחזירם לארצותיהם. אבל אין מרבים לשמוע אותם אפילו בגרמניה, ומכנים אותם "ימניים".

לעומת זאת, נגננו בינלאומי אדיר, שמומן במשך השנים בעיקר מכספי האו"ם המוזרמים דרך הסוכנות שלו – UNRWA, וגופים אחרים כמו "ועדת השירות של הינדים האמריקנים" (הקוויקרים), הוועד הבינלאומי של הצלב האדום וגופים כנסייתיים שונים, פועלים כבר יותר מחמישים שנה לא רק כדי לסייע לפליטי 1948, אלא בעיקר כדי להנציח את מצבם ומעמדם כפליטים.

קימרלינג ומגדל מבינים ש-UNRWA ומחנות הפליטים סיעו, במידה מסוימת, להנציח את מצבם של הפליטים וליצור תחושת זהות כלשהי בקרב יושבי המחנות, הנבדלת מעט מזו של ערבים אחרים. אבל הם מייחסים את הנצחת המחנות ומעמד הפליטים ליושבי המחנות עצמם, שדחו – כך הם כותבים – ניסיונות ליישב אותם מחדש מחוץ למחנות. אבל גם אם נניח שהפליטים במחנות הם שדחו תמיד את התכניות ליישבם מחדש (ואנחנו יודעים שהאו"ם, מדינות ערב ומעצמות המערב התנגדו לתכניתה של ישראל לבנות עבורם שיכונים בעזה, מחוץ למחנות, כשחלק מהפליטים הביעו נכונות לעבור לבתיים חדשים), עדיין עלינו לשאול אם הרצון העממי היה בדרך כלל הגורם המכריע במדינות שבהן מצויים המחנות. בכל מקרה, המחנות לא יכלו להמשיך ולהתקיים ללא סיוע בינלאומי ותמיכה פוליטית בינלאומית. האם הגרמנים הסודטים לא רצו לחזור לאדמותיהם? המחברים גם אינם שואלים מה הסוכנויות הבינלאומיות מספרות לערבים במשך השנים ומלמדות אותם.

קיצורו של דבר, קימרלינג ומגדל אינם שואלים מדוע מצבם של הפליטים הערבים נשאר בעינו, בעוד שבעייתם של עשרות מיליוני פליטים אחרים, מאותה התקופה, נפתרה כבר מזמן על-ידי יישובם מחדש. זוהי השאלה העיקרית שאינם שואלים. מדוע הערבים האלה יוצאים מהכלל? המחברים גם אינם שואלים מדוע העיתונות המערבית, העולם האקדמי, ממשלות המערב והממסד הכנסייתי להוטים כל כך לטפח את המושג "עם פלשתיני" ולהתענות יחד עם ערבים אלה, בעוד שפליטים אחרים מאותה התקופה נשכחו כבר מזמן.

השאלה שלי היא אפוא, מי זקוק לספר הזה? ספרו של יהושע פורת עוסק כמעט בכל הנושאים הללו עד 1939, והוא מלאכה היסטורית מוצלחת הרבה יותר, שאינה כורעת תחת הבלבול המושגי של קימרלינג ומגדל. אם היה צורך בספר שיעסוק בהיסטוריה של ערביי ארץ-ישראל והפליטים מאז 1939, הספר שלפנינו אינו הספר הזה. יש בו מעט מידע סוציולוגי מועיל שאיננו בספרו של פורת, והוא אינו תעמולה ערבית טהורה. אבל הטעויות, ההשמטות, העיוותים וההתחמקויות בו רבים מדי. הבלבול המושגי והמגמתיות של הספר גדולים מכדי שאפשר יהיה לעשות בו שימוש רב, אם כי אנשים שאינם בקיאים במה שקרה עלולים לא להרגיש בכך. יתר על כן, במהדורה העברית חסרות הערות השוליים המתועדות המופיעות במהדורה האנגלית ■

⁷ מצוטט אצל Howard Sa- char, A History of Israel (New York, 1976, p. 168).

אין לערביי ארץ-ישראל, אותו ערב-רב שנדד הנה לשבור לחם, אף לא תכונה אחת המייחדת אותם ומעניקה להם תכונה של עם. לא מולדת, לא שפה, לא תרבות, לא דת ולא מורשת. היהודים העניקו להם בינתיים מורשת ומולדת. לא ירחק היום והשמאל הישראלי ימציא להם דת, תרבות ושפה.

יחזקאל שפאן